

Sayı : 3

Ekim 1972

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1973

İSTANBUL RASATHANESİNE ÂİT BELGELER

İsmet Miroğlu

Rasathane, belirli bir binaya sahip olup, rasat faaliyetlerine ve astronomik çalışmalara sahne olan bir ilim müessesesidir. Milâttan önceki devirlerde Mısırlılar, Mezopotamyalılar ve Yunanlılar, gök cisimlerini incelemek maksadiyle küçük ölçüde de olsa oldukça muntazam rasatlar yapmışlardı. Bununla beraber bu milletlerde ilmî bir teşkilâta sahip, başka bir ifade ile müesseseleşmiş hâlde bir rasathane mevcut değildi. Rasathâne müessese olarak ilk defa İslâm âleminde ortaya çıkmıştır. İslâm medeniyeti çerçevesi içinde, rasat faaliyetlerinin yapılması için İslâm dünyasında bir çok rasathanelerin bulunduğu malûmdur. Bunlara misâl olarak Bağdat, Şam, İsfahan, Meraga ve Tebriz rasathaneleri zikredilebilir¹.

XV. yüzyıldan itibaren İslâm medeniyeti dâiresi içinde rasat çalışmalarının gerilemiş olduğu dikkati çekmektedir. Bu devirde meşhur Ulûğ Bey'in Semerkant'ta yaptırdığı rasathane, önemli çalışmalara sahne olmak bakımından alâkayı celbetmektedir. Bu müesseseden sonra, İslâm dünyasındaki rasathanelerin en son örneğini, Osmanlılar zamanında kurulan İstanbul rasathanesi teşkil eder. Bundan önce Türkiye'de başka bir rasathanenin mevcut olup olmadığı şimdilik tesbit edilememiştir. Rasat hesapları, Arapça veya Farsçadan tercüme edilen eserlere istinad etmekte idi².

Önemli bir kuruluş olan İstanbul rasathanesi, III. Murad (1574-1595) zamanında tesis edilmiştir. Bu mühim müessesenin kurucusu Takıyüddin Mehmed bin Ma'rûf'dur. 1521 senesinde Şam'da dünyaya gelen Takıyüddin, önce doğduğu şehirde ve sonra da Mısır'da tahsil görmüştür, öğrenimini ta-

1 Bunun için bk. Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam and its place in the general History of the observatory*, Ankara 1960.

2 Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1943, s. 82.

mamladıktan sonra, bir müddet Şam'da hadis dersleri okutmuş ve bilâhara Dersiâmlığa terfi etmiştir. Şam'daki hocalığını müteakip Mısır'a gitmiş ve orada da biraz tedrisatta bulunmuştur. Daha sonra babası ile beraber İstanbul'a gelmiştir³.

İstanbul'a gelince, o devrin meşhur alimleriyle irtibat kurup ilmî toplantılarına katılmakla fikirlerinden istifade etmiştir. Bir müddet İstanbul'da kaldıktan sonra Mısır'a giderek, orada bulunan «Şeyhuniyye» ve «Sar'at-mısiyye» medreselerinde müderrislik yaptı. Semiz Ali Paşa'nın sadareti⁴ esnasında tekrar İstanbul'a geldi. Bu gelişinde, Edirnekapısı'nda Bâlâ medresesi müderrisliğine tâyin edildiği hâlde, görevi kabûl etmeyip Mısır kadısı bulunan Nişancızâde'nin nâibliğini yapmak üzere tekrar Mısır'a dönmüştür. Orada kaldığı müddet zarfında nâiblik vazifesi yanında Hey'et dersleri vermekle de meşgul olmuştur. Nihayet 1570 senesinde bir daha ayrılmamak üzere İstanbul'a geldi. Devletin resmî Müneccim-başısı Mustafa Çelebi, 979 Safer'inde (Haziran-Temmuz 1571) vefat edince yerine Müneccim-başı tâyin edildi⁵.

Takıyüddin, Müneccim-başı olduktan sonra bir taraftan ilk tecrübe rasatlarını yapmağa başlamış, diğer taraftan da zamanının söz sahibi âlimleriyle temâsa geçerek onların nazarında hey'et ilimlerinin önemini arttırmaya çalışmıştır. Bütün bu gayretleri, İstanbul rasathanesini kurmak için müsâit bir zemin hazırlamak yönünde idi. Bu gayesini gerçekleştirebilmek için, Padişahın hocası olmak itibarıyla çevresinde büyük bir nüfûza sahip meşhur müverrih Hoca Sa'dettin Efendi'ye yaklaştı. Kendisine bir lâyiha takdim ederek, ötedenberi kullanılmakta olan Uluğ Bey Zic-inin yeni rasatlar ile düzeltilmesi icabettiğini, zira o Zic'e istinâden yapılan hesapların her zaman doğru neticeler vermediğini belirtmiştir. Takıyüddin'in astronomik sahadaki iktidarını pek çok takdir eden Sa'dettin Efendi, bu lâyihaya büyük değer vererek III. Murad'dan, İstanbul'da bir rasathane kurulması için gereken müsaadéyi almıştır⁶. Hattâ Takıyüddin, Hoca Sa'dettin Efendi'nin

3 Süheyl Ünver, *İstanbul Rasathanesi*, Ankara 1969, s. 3. Süheyl Ünver'in bu eseri bu konuda yazılmış en son eserdir. Bu mesele ile ilgili olmak üzere daha önce şu araştırmalar yapılmıştır: I.H. Mordtmann, *Das Observatorium des Taqi al-Din zu Pera, Der İslâm*, c. XIII, 1923, s. 82-96; Sevim Tökeli, *Âlât-ı Rasadiyyeli Zic-i Şehinşahiyye, Araştırma Dergisi*, I, (Ankara 1963).

4 Semiz Ali Paşa 1561-1565 tarihleri arasında sadrazamlık yapmış olup, Takıyüddin'i muhtemelen Mısır'da Beylerbeyi (1549-1554) bulunduğu sırada tanımış olmalıdır.

5 Atâi, *Zey-i Şakayık*, İstanbul 1268, c. I, s. 286.

6 Adnan Adıvar, *Aynı eser*, göst. yer.

delâletiyile Padişahın huzuruna kabûl edilerek iltifata dahi mazhar olmuş-
tur. Bu büyük âlimi en çok takdir ve himâye edenlerden biri de sadrîâzam
Sokullu Mehmed Paşa idi. İşte bu görüşmelerin akabinde Takıyüddin, İs-
tambul Rasathanesi'ni kurmakla görevlendirilmiştir.

Süheyl Ünver, eserinin bir yerinde Takıyüddin'in İstanbul Rasatha-
ne'sini 1579 (H. 987)'da kurmağa irâde ile memur edildiğini bildirdiği hâl-
de⁷ başka bir yerinde Rasathane'nin 1577 (H. 985)'de kurulduğunu kayde-
diyor⁸. Aydın Sayılı⁹ ise Alâüddin Mansur'un «*Şehinşahnâme*» adındaki
eserine dayanarak rasathane kurma faaliyetinin 1575 (H. 983)'de başlayıp
1577'de sona erdiğini, belirtmekte ve içinde tam tempolu çalışmaların bu
tarihten itibaren başladığına işaret etmektedir¹⁰. Elimizde bulunan 26 Safer
983 (6 Haziran 1575) tarihli belgede¹¹, rasathane binasının yeteri kadar
odalara sâhip olmadığı, bu sebeple yeni odalar ilâve etmek lâzım geldiği ka-
yıtlıdır. Bundan Rasathane'nin 1575 yılında kurulmuş olduğu anlaşılabilir
beraber inşâ faaliyetlerinin de henüz sona ermediği açıkça ortaya çıkmakta-
dır. O hâlde Aydın Sayılı'nın fikri gerçeğe uygun görünmektedir.

Ömrünün büyük bir kısmını Hey'et ilmine ve astronomik çalışmalara
hasretmiş olan Takıyüddin, başında bulunduğu onbeş kişilik ilim kadrosu
ile mühim rasatlar yapmış ve bunların neticelerini ihtiva eden kıymetli eser-
ler yazmıştır¹². Rasathanede o zaman için lâzım olan her türlü astronomi
aletleri hatta hey'et ve hendeseğe âit kitapları hâvi bir de zengin kütüphane
bulunmakta idi¹³.

Büyük gayretlerle meydana gelen bu rasathanenin ömrü pek fazla sür-
memiştir. Devrin şeyhülislâmı Ahmed Şemseddin Efendi, padişaha sundu-
ğu bir raporda, gökleri rasat etmenin uğursuzluk getirdiğini ve her nerede
bu işe teşebbüs edildi ise devletin perişan olduğunu bildirmiştir. Bunun üze-
rine Kapudân-ı Derya Kılıç Ali Paşa'ya bir hatt-ı hümayun gönderilerek
Rasathane yıktırılmıştır (4 Zilhicce 987 = 22 Ocak 1580)¹⁴. Aydın Sayılı,
bu Rasathane'nin 1581 yılı sonunda veya 1582 yılı başında yıktırıldığını

⁷ Süheyl Ünver, *Aynı eser*, s. 4. ⁸ Süheyl Ünver, *Aynı eser*, s. 4. ⁹ Aydın Sayılı, *Aynı eser*, s. 35. ¹⁰ Aydın Sayılı, *Aynı eser*, s. 35. ¹¹ Başbakanlık Arşivi, *Mühimnâme Defteri*, nr. 40, s. 60, hük. nr. 134. ¹² Takıyüddin'in eserleri için bk. Süheyl Ünver, *Aynı eser*, s. 85-100. ¹³ Adnan Adıvar, *Aynı eser*, göst. yer; *MD*, nr. 34, s. 125, hük. nr. 272. ¹⁴ Atâî, *Aynı eser*, c. I, s. 286.

¹¹ Başbakanlık Arşivi, *Mühimnâme Defteri*, nr. 40, s. 60, hük. nr. 134.

¹² Takıyüddin'in eserleri için bk. Süheyl Ünver, *Aynı eser*, s. 85-100.

¹³ Adnan Adıvar, *Aynı eser*, göst. yer; *MD*, nr. 34, s. 125, hük. nr. 272.

¹⁴ Atâî, *Aynı eser*, c. I, s. 286.

kaydediyor¹⁵. Rasathane'nin yıktırılmasından sonra özel olarak ilmi çalışmalarına devam eden Takıyüddin, 1585 (H. 995)'de İstanbul'da vefat etmiştir¹⁶.

Süheyl Ünver, eserinde¹⁷ Rasathane'nin yeri hakkında çeşitli araştırmacıların verdiği malûmatı zikrederek bunların tenkidini yapmış ve neticede bizzat râsîd Takıyüddin'in verdiği bilgilere dayanmak suretiyle Rasathane'nin, Tophane'nin üstünde «Frenk Sarayı» denmekle marûf sahada yapılmış olduğu kanaatine varmıştır.

Buraya kadar hakkında bilinenleri özetlediğimiz rasathane mes'alesinde birtakım sorular akla gelmektedir. Bunlar, Rasathane'nin hangi tarihte ve semitte tesis edildiği, kadrosu ve âletlerinin nasıl temin edildiği şeklindedir. Bu noksanlardan bazıları, Başbakanlık arşivinde çalışırken rastladığımız belgelerle aydınlanabilecek mâhiyettedir. Bu itibarla, bu belgeleri konu ile ilgilenenlerin istifadesine sunuyoruz.

Elimizde bulunan vesikalardan biri 26 Safer 983 tarihlidir¹⁸. Bu belgeden anlaşıldığına göre Rasathane binası küçük olup yeteri kadar odaları yoktu. Şu hâlde müessese bu tarihte kurulmuş olup inşası henüz tamamlanmamıştı. Nitekim bu hususa yukarıda da işaret edilmiştir.

12 Safer 986 (20 Nisan 1578) tarihini taşıyan diğer bir belge, Lütfullah adında bir zâtın vakfı olan «nücum»a, «ilm-i hey'et» e ve «hendese» ye dâir kitapların, bilfiil rasat hizmetinde bulunan Takıyüddin'e teslimi hususunda İstanbul kadısına hitâben yazılmış bir hükümdür¹⁹. Bundan Rasathane'de bir kütüphanenin de mevcut olduğunu anlıyoruz.

6 Safer 987 (4 Nisan 1579) tarihli bir başka vesika, râsîd Takıyüddin'in ricâsı üzerine serhad hizmetinde bulunan İbrahim'in, bu görevde kaldığı müddetce tîmarına müdâhale edilmemesine dâir gönderilen bir hükmü ihtiva etmektedir²⁰.

15 bk. *Rasathane*, İA, c. IX, s. 631.

16 Atâî, *Aynı eser*, c. I, s. 287.

17 *Aynı eser*, s. 54-60.

18 Başbakanlık Arşivi, *Mühimme Defteri*, nr. 40, s. 60, hük. nr. 134; Belgede kış mevsiminden bahsedildiği hâlde 26 Safer 983 tarihi, tahvil cetvelinde 6 Haziran 1575'e isâbet eder. Bu ise belgedeki ifade ile tēzad teşkil ediyor. Bundan, bu tip tahvil cetvellerinin pek de dakik olmadığı anlaşılıyor.

19 Başbakanlık Arşivi, *Mühimme Defteri*, nr. 34, s. 125, hük. nr. 272. Bu vesika Ahmed Refik tarafından (*Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, İstanbul 1333, s. 53) neşredilmiş ve Adnan Adıvar tarafından da adı geçen eser'inde (s. 82) aynen nakledilmiş ve kullanılmıştır.

20 Başbakanlık Arşivi, *Mühimme Defteri*, nr. 37, s. 117, hük. nr. 1366.

15 Muharrem 987 (13 Mart 1579) tarihine âit belge ise, rasat hizmetinde bulunan Servardıyan Mustafa oğlu Eyüb'ün, Takıyüddin'in ricâsı üzerine topçu bölüğüne alınmasına dâirdir²¹. Bu zâtın ne gibi hizmet yaptığı belirtilmemiştir.

14 Cemaziyelahir 987 (8 Ağustos 1579) tarihini taşıyan vesika, râsıd Takıyüddin'in Rasathane ile ilgili ricâsının yerine getirilmesine dâir Mısır Beylerbeyisi'ne gönderilen bir hükümdür²². Burada, rasathanede kullanılan ağaçtan bâzı âletlerin ve mustaraların İstanbul'un rütûbetli havasına dayanamayıp kısa zamanda bozulduğu, bu yüzden devamlı yapılması icâbeden rasat faaliyetlerinin aksadığı belirtilmekte ve bu aksaklığı gidermek için rasat aletlerinin yapımında kullanılmak üzere kuru bir iklime sâhip olan Mısır diyarında yetişen ağaçlardan ihtiyacı karşılayacak miktarda kesilip, acele olarak İstanbul'a gönderilmesi istenmektedir.

15 Cemaziyelahir 987 (9 Ağustos 1579) tarihli belge, rasathanede beş akçe ile «halife» olan Alyon adındaki zimmînin ölümü ile yerine zimmî Yani'nin beş akçe ile «dülger» tâyin edildiğine dâirdir²³. Bundan rasat hizmetinde gayrimüslimlerin de kullanılmış olduğu anlaşılıyor.

Vesikalardan biri ise 987 (1579) tarihine âittir. Burada, Derviş adında biri öldü diye, zeametinin rasat hizmetinde olan Mehmed'e verildiği, hâlbuki o zâtın hayatta olup başından sonuna kadar Şirvan seferinde hizmet ettiği belirtilmektedir²⁴.

21 Başbakanlık Arşivi, *Mühimme Defteri*, nr. 37, s. 85, hük. nr. 974.

22 Başbakanlık Arşivi, *Mühimme Defteri*, nr. 40, s. 169, hük. nr. 372.

23 Başbakanlık Arşivi, *Ruûs*, KK, nr. 236, s. 74.

24 Başbakanlık Arşivi, *MD*, nr. 37, s. 61, hük. nr. 678.

Belgeler

1

Dîvan-ı âlişân Kâtiblerinden Hasan Bey'e verildi,

Topcular-başı Sinan Ağa'ya hüküm ki;

Hâlâ râsîd Takıyüddin mektûb gönderüp rasadhanede kifâyet mikdarı odalar olmayup kış zamanı olub kerpiçden kifâyet mikdarı odalar bina olunmak lâzımdır deyu bildirmeğin imece tarikiyle tedarük olunmasını emr idüb buyurdum ki vardıkda bu babda mukayyed olub imece tarikiyle bahası olan kifâyet mikdarı kerpiçden odalar bina ettirüb itmâma irişdürmesine ikdâm eyleyesün ve ne mikdâr oda bina olunur ve ne vecihle tedârük olunur yazup bildüresün.

(Başbakanlık arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 40, s. 60).

2

İstanbul kadısına hüküm ki,

Müteveffa Lûtfullah'ın vakfı olan müneccim kitâbları mahmiye-i mez-bûrede Mimar Sinan mahallesinin imamı ve müezzinlerinde olduğu i'lâm olunmağın alınub rasadhaneye verilmek emredüb buyurdum ki vardukda te'hir itmeyüb müteveffâ-yi mezbûrun nücuma ve ilm-i heyete ve hendeseye müteallik olan kitâbları eğer mezkûrun ellerindedir ve eğer ahardadır her kimde ise zuhûra getirüb dahi bilfiil rasad hizmetinde olan Mevlâna Takıyüddin'e cümlesin teslim etdüresün fi 12 Safer 986.

(Başbakanlık arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 34, s. 125).

3

Nahiye-i Birgi

Livâ-yi Aydın

Tîmar-ı İbrahim karye-i (اورغون) ve gayrihi

۱۷۵

سید محمد صالح

لریقا بنده قانیه منته لطف انکس رفیق لعمریه
 لرد لصدق ال جمع لولکین لخریب لصف فانیه
 سوجا یی لولیر کیم و علی بیضا لول لول
 لکیجه ظهور کتوروب فله لول لول لول لول

Ek, II. Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri nr. 34, s. 125.

